

ZEMLJA

PROLEGOMENA ZA STUDIJU O ISTORIJSKIM ATLASIMA

Jedini narod koji svoju državu sasvim jednostavno, kratko i prisno zove – *zemlja*, tj. EREC ili HAAREC, je jevrejski narod. Sličnost sa značenjem u nazivu Holandije ne bi smela da opovrgne gore navedenu tvrdnju, jer je u slučaju Holandije reč o pridevskom atributu za geografsko svojstvo tla – za nisku zemlju, za zemlju ispod nivoa standardnog tla, a ne samo za zemlju.

U svim ostalim slučajevima naziv vlastite teritorije vezuje se za državu, primeri *Magyarország, Österreich*; ili za ime naroda, odnosno najznačajnijeg plemena, koji su bili osnivači države: *Italia, France*; u obzir dolaze reči i složenice po geografskoj ili geološkoj osnovi: *Ecuador, Argentina*, uz mnoge druge, razne varijetete.

Ovaj naziv *Erec* (ili *Haarec*) prethodio je današnjem zvaničnom imenu države Jevreja, *Erec Izraelu*, pa se u tom specifično kratkom obliku javlja još u *Bibliji*, odnosno *Starom zavetu*; a i naziv *Erec Izrael* sadrži u sebi ime zemlje, uz naznaku čija je, što je, očigledno, prilagođeno savremenim standardima tzv. političke lingvistike.

Međutim, jevrejska istorija ne počinje u *Erec Izraelu*, već znatno ranije, pre 4.000 godina, na tlu nekadašnjeg Vavilona, preciznije, u i oko grada *Ura* u *Haldeji*. Iz tog grada je *Avraam* (Avram), kasnije prozvan praotac, pokrenuo svoju porodicu i deo svog naroda na predugi put u "obećanu zemlju", u koju i danas pristižu Jevreji iz dijaspore, širom sveta. (O spornim elementima vezanim za Avramovu ličnost ili za tačno određivanje vremena seobe, ili o nekim sličnim pojedinostima, nema svrhe ni razloga da se na ovom mestu raspravlja; ipak, u fusnoti nekoliko prigodnih opaski).¹

1) Pored stavova nekih naučnika da je problematično postojanje Avrama kao ličnosti, pa tako i njegovog puta u Haran, druge naučnike više zanima vreme u kojem je ta seoba ostvarena. Procene su različite: Max I. Dimont, *Jews, God and History*, Signet, New Yourk 1962 – oko 2000 pre n.e.; Simon Dubnov: *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1962 (prevod) – celu vavilonsko-kanaanu epopeju smešta u vreme od 2000. do 1700. pre n.e.; Emmanuel Dehan, *Unser Besuch in Israel*, Steimatzky, Jerusalem 1982 – Avramov put od 2000–1900. pre n.e.; Cecil Rot, *Histoire du peuple Juif*, Stock, France 1980 – daje detaljniji opis života Avrama, bez spominjanja datuma, uz naslov prvog poglavlja "Israel" naznaku 1600–586 pre n.e.; Jacques Bonde, *Chronologie universelle*, Bordas, Paris 1983 – ne spominje Avramov polazak iz Ura, ali navodi da je 1850 pre n.e. napustio Haran i krenuo ka Kanaanu; Esmond Wright, *History of the World*, Viscount Books, London 1985 – navodi da je između 2500–2400. pre n.e. izvršena infiltracija Semita u Lagaš i Uruk, a u hronološkim tablicama prvi put spominje Jevreje 1600. pre n.e. za vreme boravka u Egiptu; Elie Kedourie, *The Jewish World*, Mercatorfonds, Tames and Hudson, London 1979 –

Zašto je Avram pokrenuo svoje pleme – koje je jedno vreme pre toga živelo u *Aram Naharaimu* (Paddan Azam) u Mesopotamiji – nije poznato. Pretpostavke su raznolike, a među njima je i predanje, koje se trajno zadržalo, da se bog javio Avramu i uputio ga u "obećanu zemlju"² Ali, zato je izvesno i istorijski pouzdano utvrđeno da Jevreji jesu ostvarili taj put koji ih je doveo u Kanaan. Najverovatnija trasa tog puta označena je u mnogim, ali ne svim istorijskim atlasima, dakle, u najmerodavnijem sredstvu koje likovnim i grafičkim oznakama pruža predstavu o tokovima istorijskih zbivanja. Napred izrečeno, da je taj put predstavljen "u mnogim, ali ne svim istorijskim atlasima" deo je osnove ovog rada, čija je svrha da prouči i predoči na koji način razni istorijski atlas, odnosno mape, tretiraju jevrejsko učešće u istoriji, državu Izrael i njene, imenom različite, prethodnice.

Da ih nabrojimo: HARU, KINOHI (ili KINAHNA), KANAAN, EREC HAEMORI, EREC HAIVRIM, EREC JISRAEL, IZRAEL I JUDA, PALESTINA (ili PILISTIM), FILISTIN, FENIKIJA, JUDEA, TERRA SANCTA, TERRA PROMISSIONIS; dopunjujući to nazivima povremenih i privremenih osvajača, koji su davali posebno ime tim teritorijama, kao što behu: BAHRI MAMLUK, JERUSALIMSKO KRALJEVSTVO (krstaša), ABASIDSKI KALIFAT, ili pak osvajača pod kojima se čak ni ime osvojene teritorije i zemlje posebno ne spominje: EGIPAT, SIRIJA, PERSIJA, VIZANTIJA, TURSKA i druge.

Ovo mnoštvo naziva pruža dodatni razlog za proveru kako su atlas i karte registrovali i prikazivali te promene, uključujući u ta ispitivanja i opšte stavove prema Jevrejima, njihovom tlu i državi.

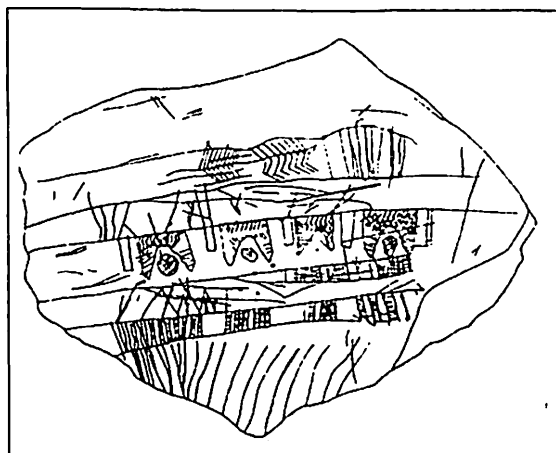
Nešto ranije o atlasu je rečeno da on likovno, grafičkim oznakama, daje predstavu o istorijskim zbivanjima. Ovo nije definicija, već jedna od značajnijih karakteristika tog obrazovnog i informativnog sredstva, koje ima mnoge vrednosti, ali i manjkavosti i ograničenja. Bitnija zapažanja o njima koristiće pri praćenju ove studije.

Nastanak istorijskih atlasa neposredno je vezan za geografske mape i atlase, a posredno za prve crteže u vidu tlocrta, "itinerera" naših dalekih plemenskih predaka, primitivnih planova naselja i sličnih topografskih crteža, koji se odnose na geografske pojmove.

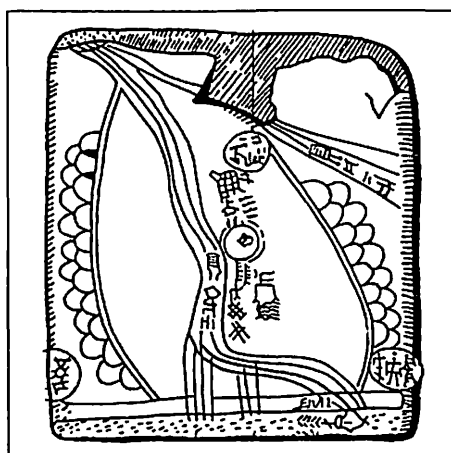
Od do sada pronađenih crteža ove vrste, najstariji se približno datiraju u period oko 6000. godine pre naše ere. Međutim, neki crteži otisnuti u kamenu bili su predmet proučavanja kao primeri sa geografskom simbolikom, ili bar inicijacijom te vrste još starijeg porekla, ali nije bilo dovoljno čvrstih dokaza koji bi to mogli da potvrde. Ni prikazani rani crteži, naravno, nisu mape u savremenom smislu te reči, već pre uprošćeni i pojednostavljeni začetnici budućih mapa i kartografije. Za lakši i bolji uvod u niz raznovrsnih mapa koje će ilustrovati ovu studiju, započinjemo ovo milenijumski starom (Slika 1), kako bismo kroz vremensku uzastopnost mogli da uočimo razvoj, ali i smisao i svrhu tog razvitka.

datira u najraniji deo drugog milenijuma pre n.e.; *Enciklopedija Biblije* (prevod *The Lion Encyclopedia of the Bible*) V. Britanija 1980 – u hronološkom pregledu Avramovo napuštanje Ura stavlja u sredinu između 2000–1900. pre n.e.

2) Ako se prihvati da je Avram pokrenuo jevrejsko pleme na seobu oko 2000. pre n.e, onda je to bilo u periodu koji Lewis Mumford, arhitekta i filozof, pisac dela: *Grad u historiji*, izdanje prevoda Naprijed Zagreb 1988, ovako prikazuje:... "procena Leonarda Wolleya koja se odnosi na zidom ograđeni "Stari grad" Ur bitno se ne razlikuje, on smatra da je imao 34.000 stanovnika, ali ističe da je to bila svega jedna šestina šireg gradskog područja Ura, kasnijeg proizvodnog centra s nadaleko razvijenom trgovinom. Ova metropola imala je po njegovoj proceni do četvrt milijuna stanovnika."

Slika 1. Crtež na mamutovoj kljovi, Ukrajina

Slika 2. Mapa s klinastim tekstom, Vavilon

To je doba u istoriji ljudskog roda koje se može okarakterisati kao vreme usvajanja psihičke spoznaje o prostoru i značaju tog prostora za čoveka.

Sa velikom verovatnoćom može se reći da je ovim prvim slikama prostora i svega što taj prostor sadrži ljudska zajednica postala trajni "vlasnik" tog oslikanog prostora, odnosno neizbrisive predstave svog prirodnog okruženja. Tim slikama ovaj, istina prilično mali, prostor postaje duhovno vlasništvo čoveka. Međutim ograničenost tog prostora odgovara ograničenostima tadašnjeg čoveka, čije su mogućnosti saznavanja svedene na ono što on može, što ima i što ume. Za veće poduhvate bilo je potrebno novo vreme. Za Jevreje ono je nastupilo nešto kasnije.

Jevreji su u vreme prvog boravka na tlu Mesopotamije bili nomadi, koji su živeli u zajednici plemenskog tipa, a stalno u pokretu sa svojim stadima. Takav način života pruža priliku za izvanredno upoznavanje terena, i to širih areala, ali ne omogućuje trajnije zapisivanje. Glinene pločice, jedino sredstvo za trajnije zapisivanje tog vremena (papirus će upoznati tek u Kanaanu) traže i pisca i onovremeni "skriptorij", sušaru za glinene pločice, čak i neku vrstu ostave za njih, što je, razumljivo, bilo nedostupno nomadima. Zato je shvatljivo zašto oni, u to vreme narod bez teritorije, i nisu ostavili zapise i crteže, a Vavilonci i još neki narodi na tom području, kao npr. Sumeri, jesu.

Možda se moglo očekivati da i Jevreji ostave znakove svoje scobe i poruku na koži ili drvetu, kao što je gore prikazana ilustracija (Slika 2), koju je u drevno vreme ostavila svojim saplemenicima grupa Indijanaca Mejn. Ova poruka je u vidu slikovnog pisma kombinovana sa topografskim prikazom, a po istraživaču Malleryu (1893) znači: "desetero ljudi na čamcima iz plemena 'riba' otišli su ka jezeru". (Ovde su jezero i putevi kartografsko obeležje). Međutim, takvih poruka i da je bilo, ne bi mogle da budu sačuvane zbog nepovoljnih klimatskih uslova u tim krajevima, a odlazak Jevreja i nije bio takav da bi zahtevao poruku. Jevreji su pošli u neizvesno traganje za "obećanom zemljom".

Međutim, predanje o začecima "usmene" kartografije ostalo je kasnije zabeleženo u *Bibliji*. Ono govori o tačnim oznakama rastojanja između mesta; o

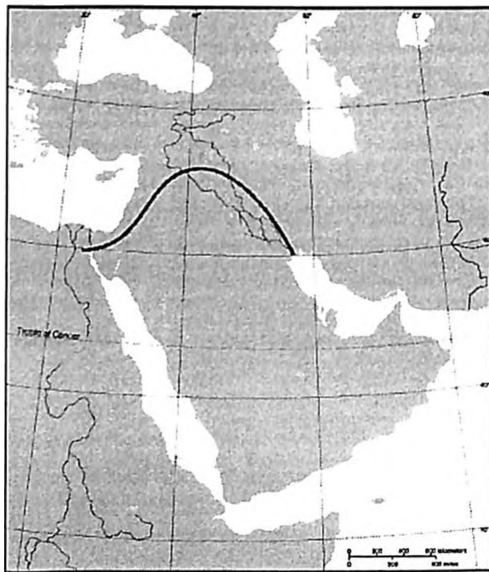
pravcima kojim treba povlačiti granične linije zemlje Izraela; o rasporedu i ubikaciji dvanaest plemena u Kanaanu i dr.³

Potpuno je izvesno da je put od Ura do Kanaana preden stazama kojima su nomadi išli za svojim stadima. Izabrana trasa bila je najsvrsishodnija. Vodila je od Ura na severozapad do grada Harana, a potom od Harana jugozapadnim pravcem do Kanaana, sve vreme kroz teritoriju poznatu kao "plodni polumesec". To je put koji započinje iznad Persijskog zaliva, ide kroz Irak do južne Turske pa se, prolazeći kroz Siriju, Liban, Izrael i Sinajsko poluostrvo, završava na tlu današnjeg severnog Egipta.

Nekoliko značajnih momenata treba naglasiti povodom ove seobe. Prvo, iako je period od kraja trećeg milenijuma do, otprilike, 1700. godine pre naše ere doba poznatih seoba raznih plemena na prostoru prednje Azije, "plodnog polumeseca" i Medurečja (Mesopotamije), npr. Hetita, Luvijaca, Hurita, Amorejaca, Akadijaca, Sumerana i dr, nijedan put se, ni pravcem ni trasom, ne poklapa sa onim kojim je pleme Jevreja, tada poznatih pod imenom IBRIM (IVRIM), za koje nije utvrđeno da li je nastalo od imena legendarnog pretka EBERA ili po smislu koji bi značio: "oni koji su došli preko reke" (Eufrata), dakle, putem kojim je pleme Avramovo došlo do Egipta.⁴

Zatim, ova seoba nije bila ratnički pohod, čiji bi cilj bio osvajanje nekog grada, neke teritorije ili pokoravanje nekog drugog naroda. I, konačno, ovaj put je označio preobražaj u duhovnoj sferi tog naroda, koji je od uobičajenog, u ono vreme, politeizma, bio prvi narod u celokupnoj istoriji čovečanstva koji je uveo i prihvatio monoteizam, što je postepeno postalo zajedničko za sve religije savremenog sveta.

Proučavajući sadržaj većeg broja istorijskih atlasa raznih zemalja, od kojih je pretežni deo prikazivao svetsku, a manji deo nacionalne istorije, odnosno iz 56 istorijskih (među njima 4 specifična, isključivo biblijska atlasa) korišćeni su relevantni podaci za temu o kojoj je reč. Od tih 58 istorijskih atlasa ukupno 11 ih je prikazivalo na mapi Avramov put od Ura do Kanaana (tj. do mesta njegove smrti Hebrona) i dalje put Jevreja do oblasti Gošen u Egiptu (Slika 3). Prividno mali broj (manje od četvrtine) istorijskih atlasa koji aktueliziraju Avramov put lako je objašnjiv. Mnogi istorijski atlas započinju sa kasnijim periodima svetske istorije; nadalje, izvesni autori su skeptični prema istorijskom realitetu Avramove

Slika 3. Trasa Avramovog puta

3) Detaljnije u J.B.Harley i D.Woodworth, *The History of Cartography*, Chicago, 1987; E.Werber, Talmund, Rijeka 1982.

4) Pravce seoba tog doba prikazuju: *The Times atlas svjetske povijesti* (prevod Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, str. 54, mapa 3; *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, Lingen Verlag, Köln 1988., str.16, mapa 2; *Atlas Sadarah*, Djambatan, Indonezija 1956., str. 25, mapa 1; *Atlas historyczny swiata*, PPWK Warszawa

ličnosti; konačno, metodologija nekih sastavljača je specifična i upućena na prikazivanje statične hronološke sukcesije, zapostavljajući pohode seoba za račun ratnih pokreta. U ovom konkretnom slučaju neprikazivanje seobe Jevreja od pre skoro 4.000 godina, može da se shvati kao uobičajena metodološka praksa koja je u ovim atlasima primenjivana. Ali, ako sama seoba nije privukla pažnju, morala je to učiniti izabrana trasa. Ta putanja je kasnije, posle nekoliko vekova, postala vrlo često korišćeni put za mnoge ratne i druge poduhvate, što je u istorijskim atlasima mnogostruko prikazivano.

Viševjekovno ropstvo i boravak Jevreja u Egiptu ovlašno su tretirani na mapama u istorijskim atlasima; izuzetak su biblijski i izvorno izraelski atlas.⁵ Međutim, izlazak Jevreja iz Egipta pod Mojsijevim vođstvom izazvao je znatno veće zanimanje u istorijskoj literaturi nego u atlasima. Razlog je očigledan: dok je Avram samo nagovestio monoteizam, Mojsije ga je ostvario i sprovodio s nedoglednim posledicama po duhovnost i kulturu ljudskog roda.

Nužno je, iako prividno van konteksta, ukazati na neke sličnosti u analizama Avramove i Mojsijeve ličnosti. I jednom i drugom je pripisivano da su mitske, neutvrđene osobe, a obojici se pridaje nejevrejsko poreklo; Avramu amorićansko, a Mojsiju egipatsko.⁶ Stiće se ubedenje da ovo proizlazi iz potrebe da se razreši davnašnja dilema o specifičnosti jevrejskog duhovnog bića, koje je ili samosvojno ili nastalo pod nekim spoljnim uticajima. Podimo od pretpostavke da su oba faktora uticala na oblikovanje i jevrejskog etnosa, karaktera i njegove posebnosti. No (u delu navedenom u fusnoti 5), Frojd kaže: "...Našli smo da im je čovek Mojsije utisnuo karakter time što im je dao religiju koja je njihovo samoosećanje toliko uzdigla da su sebe smatrali nadmoćnim u odnosu na sve druge narode. Zatim, održali su se na taj način što su se držali daleko od ostalih..." što nam dozvoljava da zanemarimo Mojsijevo poreklo, jer monoteizam je sproveo kroz istoriju čovečanstva taj, jevrejski narod. Istina, bilo je to skopčano sa mnogim preprekama koje su postavljali pripadnici tog istog naroda, sa značajnim reziduama koje su nasilno nadvladavane i nikako čistom i uzlaznom linijom, jer su poznati zaostali primeri henoteizma; a talmudski tekst nagoveštava kako se u II veku naše ere na tlu Izraela kiša još doziva igrom hramanja.⁷

Vratimo se još jedanput Frojdu i njegovom već citiranom delu. On piše: "...Zna se da je od svih naroda koji su u starom veku živeli oko Sredozemnog basena, jevrejski gotovo jedini koji je još i danas sačuvao svoje ime a i svoju prirodu."

Zahvaljujući vlastitim istraživanjima, S. R. Kolingvud⁸, profesor u Oksfordu, upoređivanjem starih legendi i drugih starih spisa, navodi: "...Tendencija pomeranja od partikularizma u pravcu univerzalizma neprekidno je djelovala na teokratsku istoriju Jevreja kao i na mitologiju. Za razliku od vavilonske legende o

1986, str. 25, mapa 1; *Genel Tarih Atlası*, Inkilap kitabevi, Istanbul 1987., str. 1, mapa 1; *Atlas istorijdrjevneva mira*, GU GIK, Moskva 1986, str. 3, mapa 2; *Tarih Atlası*, Kanaat Yayinlari, Istanbul 1987., str. 2, mapa 1; *The Atlas of World History*, The Penguin, London 1988, str. 32, mapa 1; *Der Grosse Bildatlas zur Weltgeschichte*, Unipard-Verlag, Stuttgart, str. 446, mapa 2; *Atlas Historique*, Hachette, Paris 1987, str. 19, mapa 2.

5) Isto tako u većini atlasa nije zabeleženo da je samo deo Jevreja prešao u Egipat, a da se u Kanaanu, približno između 1600–1200. pre n.e, izvestan deo Jevreja zadržao.

6) Značajan je u tom pogledu tekst: Sigmund Frojd, *Mojsije i monoteizam*, Grafos, Beograd 1988.

7) C.L. Stros, *Les Danses sacrees en Israel et a l'entour*, Paris, Paris 1963.

8) Robin Dž., Kolingvud, *Ideja istorije*, Sarajevo 1986.

stvaranju, jevrejska legenda sadrži pokušaj da se objasni ne samo porijeklo čovjeka uopšte, nego porijeklo različitih naroda na koje je čovječanstvo, kao što je to autorima legende poznato, bilo podijeljeno. Doduše, neko bi bezmalo mogao reći da je osobenost jevrejske legende u poređenju s vavilonskom u tome što zamenjuje teogoniju etnogonijom." Ova Klingvudova razmatranja odnose se na IX vek pre n.e, kada etnogonijsko ili etnogenetičko razmišljanje nije bilo svojstveno postojećim narodima. A Klingvud nas upućuje da je jevrejska teološka misao vodila ovaj narod već tada na put ka etničkom jedinstvu.

Sva gore navedena kazivanja izrečena su da bi se moglo ustvrditi da će jevrejska osobenost i načini njenog ispoljavanja izazvati oprečne stavove mnogih naroda, religija i državnih zajednica. Ta oprečnost će se izražavati od oponentstva, poricanja, čak do totalne negacije. Da rute "izlaska" iz Egipta nisu čvrsto i pouzdano utvrđene, može da se ustanovi po mapama koje slede.

Uostalom "izlazak" se i opisuje uvek kao lutanje kroz pustinju. Ali, lutanje kao posledica bega implicite nosi opasnost od rasturanja, pa Mojsijev dekalog, poznatiji kao deset božijih zapovesti, u stvari beše jedna vrsta društvene zabrane, a poznato je da su i zabrane uslov za održanje. Ovo potkrepljuje i mišljenje prof. A. Gamsa, koji kaže: "Kod Jevreja od prvog razdoblja verske norme su istovremeno i društvene norme."

Ipak, samo zabrane nisu dovoljan uslov za opstojanje, čak ni u tako specifičnim uslovima kao što je to bežanje kroz pustinju. Sigurno da je Mojsijev zakon, koji izriče da je hleb od boga i da svakom pripada njegov deo, a koji se s pravom smatra prvim socijalnim zakonom, zakonom društvene pravde, i te kako doprineo održavanju lutajućeg naroda i ostvarenju željenog cilja, tj. dolasku u Kanaan.

Ulazak u Kanaan bio je prožet mnogim teškim i osvajačkim ratovima. I slično stavu koji su ispoljili prema boravku Jevreja u Egiptu, i ovaj borbeni put u Kanaan nije naišao na poseban odziv u istorijskim atlasima, s izuzetkom, opet, onih atlasa koji su specijalno rađeni na osnovi biblijske tematike, ili izvorno jevrejsko—izraelskih istorijskih atlasa.

Završni čin te lutalačke epopeje, koji se ogledao u rasporedu i rasprostranjenosti dvanaest plemena, koja su sačinjavala jevrejski narod na palestinskom prostoru bio je prikazan na zaista velikom broju istorijskih atlasa, koji su za ovaj rad obrađeni.

Dolazak u Kanaan bio je preduslov za ostvarenje državne zajednice, što je iskorišćeno za narednih pet vekova, naime, od približno 1225. pre n.e, kada je formirana vlast SUDIJA, pa preko vlasti kraljeva Šaula, Davida, Solomona, deobe na kraljevstva Jude i Izraela, vreme proroka, pa sve do 722. pre n. e, kada su Asirci razorili prestonicu i državu.

Ovaj period je zapaženo predstavljen u velikom broju atlasa, s tim što je prednost data kraljevstvu Davidovom i razdvojenim državama Jude i Izraela.

Asirsko osvajanje teritorije na kojoj je formirana država Jevreja bilo je uvod u niz uzastopnih promena osvajača i izгона naroda iz zemlje i vraćanja u nju. Posle Asiraca te prostore osvajaju Vavilonci, nakon njih Persijanci, sledi Aleksandar Veliki i Grci, nakon njih egipatski Ptolemejci, pa Sirijci, da bi listu, bar u doba koje se označava kao pre nove ere, zaključili Rimljani, čija vlast prelazi i u vreme koje se naziva: posle nove ere.

Odmah treba istaći da su ova vremena i države ovih osvajača sadržaj, tako reći, svih korišćenih atlasa, i to prikazani na tri različita načina. Prvi, ponajčešći,

Spominjanje ova tri načina na koji su razne mape rešavale prezentaciju osvajanja potvrđuje da su posebna shvatanja, različit pristup (uslovljen drukčijim ubeđenjima i stanovištima), kao i određeni politički stavovi vrlo značajan činilac u oblikovanju mapa i istorijskih atlasa. Takvi stavovi se objektivno i primetno reflektuju na čitaoca istorijskih karata i vrše, očigledno, snažan psihološki pritisak na receptivnu i misaonu sferu korisnika. Znatno efektivnije to može da se uoči na sledećem primeru:

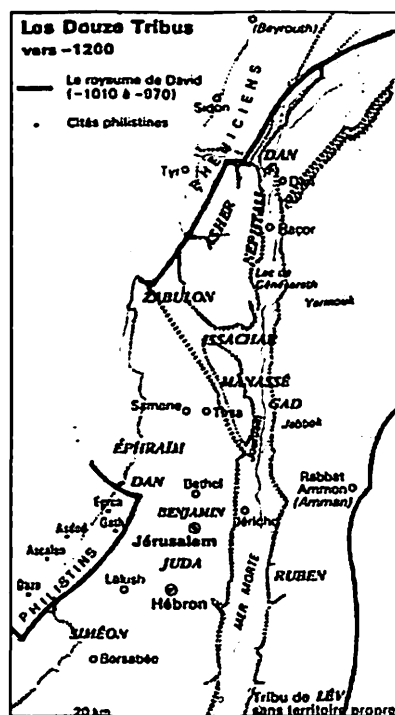
Naseljavanje Kanaana, nakon egzodusa iz Egipta, izvršeno je na osnovu plemenskog rasporeda i plemenskog posedovanja teritorija. Veliki broj istorijskih atlasa to registruje na način koji bi mogao da se shvati čak kao shematičan, jer su odstupanja u prikazivanju do te mere beznačajna da se mogu smatrati neprimetnim. Evo kako se, uglavnom bez izuzetka što se tiče rasporeda i ubikacije plemena, to čini (Slika 8):

Karakteristično je za ove mape, koje potiču iz raznih izvora i država, a i po nastanku pripadaju različitim vremenima, da sve one konsekventno situiraju jevrejska plemena s obe strane reke Jordana. Ova činjenica, koja je skoro u celom svetu prihvaćena kao istorijska realnost, u svom savremenom reprodukovanju izaziva žestoke reakcije. No, o tome podrobnije kada bude reči o savremenim relacijama vezanim uz aktuelnu situaciju države Izrael.

Pre prelaza na period rimske vlasti i jevrejskog otpora njihovom osvajanju, jedna značajnija napomena o tome da je kralj David proglasio Jerusalem za "sveti grad", a skoro 2.000 godina docnije, jedan od vojskovođa trećeg krstaškog rata – Amarlik I – proglašava osvojene zemlje za "svete hrišćanske zemlje". To će biti moto mnogih papskih poziva krstaškim ratnicima da pođu u osvajanje svete zemlje i Hristovog groba. Ti pohodi će višestruko obeležiti taj period.

Posebne okolnosti nastaju s rimskim osvajanjem i podvrgavanjem Jevreja njihovoj vlasti. To je doba prelaska iz starog u novo računanje vremena, upravo doba ulaska u savremenije tokove društvenih zbivanja, period nastanka hrišćanstva na tom tlu i njegova širenja prema zapadu, a istovremeno i jevrejskih ustanaka, razaranja Jerusalima, Hrama, dijaspora i poslednjeg ustanka Galilejaca protiv Rimljana, koje će ubrzo naslediti novi osvajači Vizantinci, a njih Arapi, koji zaposedaju prostranu muslimansku teritoriju od Atlantika (Španija) sve do Indije.

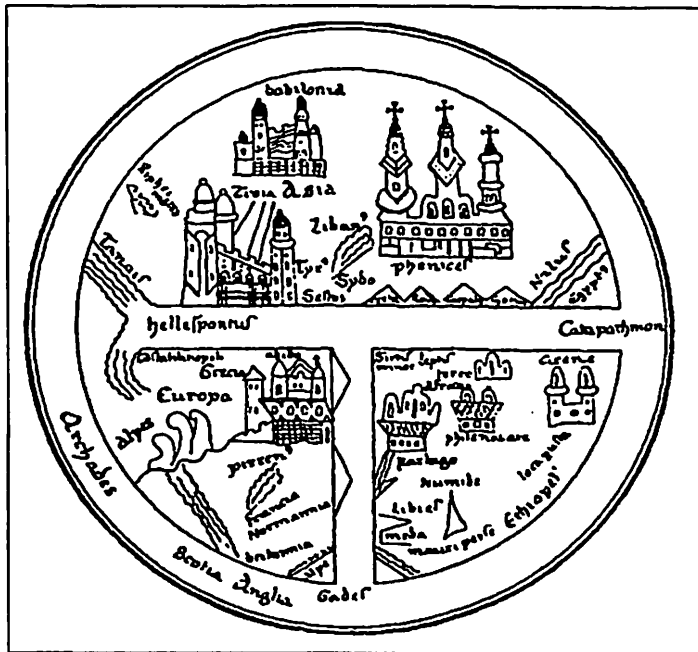
Sva ova osvajanja prikazana su na kartama po sličnom principu koji je primenjen i u već ranije navedenim slučajevima, a karakteriše ga uglavnom označavanje zauzete teritorije kartografskim simbolima: ocrtanim novim granicama, često novim imenima koje je osvajač namenio zauzetim gradovima i jedinstvenom bojom za teritorije i osvajača i osvojenih zemalja.

Slika 8. Dvanaest plemena

Novinu u kartografiji predstavljaju precizniji podaci o novoupoznatim prostorima, čemu su redom doprineli Feničani, Egipćani, Grci, Rimljani i dr, a ostvarili Ptolomej, Pomponije Mela, Konstantin iz Antiohije itd.

Do preokreta u kartografiji dolazi pod uticajem klera. Nosioci pismenosti, posjednici starih mapa, a učenici Svetog pisma prenose hrišćansku simboliku u kartografiju. Njihovi putevi su usmereni prema glavnim religijskim svetišcima, a ona su u Jerusalimu. Karte kojima su oni predstavljali svet bile su načinjene saglasno toj simbolici, a nazvane su TO mape (po nekima T od Theos – bog, po drugima od Terrarum Orbis – svet). Na tim kartama u središte sveta stavljan je Jerusalim i tri poznata kontinenta: Azija, obično postavljena na severu (po savremenim shvatanjima), Evropa jugozapadno, a Afrika jugoistočno, a slovo O na mapi okruživalo je sva tri kontinenta i predstavljalo je okean (Slika 9).

Slika 9. TO mapa

Ova forma prikazivanja bila je nova, ali geografska istraživanja i kartografiju nije pomerila, već je za dugi period zaustavila. Ova tehnika je imala i svoje određene reperkusije, navela je na shvatanje da je to teritorija koja pripada crkvi, hodočasnici i krstašima. Krstaški pohodi su bili na pragu; u istorijskoj i političkoj literaturi tretirani su kao pohod za oslobođenje Hristovog groba i cele zemlje od tadašnjih nehrišćanskih posjednika muslimana.

O pravim razlozima krstaških ratova nema potrebe mnogo izlagati. Rascepkanu, rastrganu Evropu pogađaju i ekonomske nedaće, a u prednjoj Aziji Seldžuci ugrožavaju Vizantiju. Dobrodošao poziv papi za pomoć preobražava krstaške pohode od oslobođenja Vizantije od Seldžuka u osvajanja Jerusalima i zemalja u toj regiji od muslimana. Zvanično, krstaških pohoda je osam, međutim,

Nužno je navesti da ova ponovljena vlast muslimana (prethodno je bila u VII veku nove ere) praktično nije bila vlast nad Jevrejima, jer njih skoro i nije više bilo. Progoni, pogromi i izgoni učinili su da su na ovom tlu ostale grupe i porodice koje su izbegle sve nasrtaje. Turska vlast bila je znatno tolerantnija prema Jevrejima od mnogih drugih prethodnih.

Podsetimo se da su već prvi rimski carevi – hrišćani vršili teror nad stanovništvom Jerusalima i drugih jevrejskih naselja.

Za odmazdu što nisu prihvatili njegovu veru, Muhamed je uništio mnoga jevrejska plemena u severnom delu arabijskog poluostrva. Krstaši su svoje ratničke nagone prvo ispoljili u Evropi, pri polasku, a u Palestini po dolasku nad Jevrejima. No, ni izbeglicama nije bilo mnogo bolje. Oni koji su prognani ili su pobjegli u Španiju, ostvarivši u toj zemlji zapažen udeo u mnogim oblastima delatnosti, prebegli su 1492. u Portugaliju, gde ih je dočekala istovetna sudbina 1498. godine. Raspoloživi istorijski atlas španskog i portugalskog porekla⁹ nisu useljenju i progonu posvetili nijednu naznaku na kartama. U pratećem, tekstualnom delu španskog izdanja, spominju se dva podatka: "objavljivanje knjige o Jevrejima" iz 650. godine nove ere i "kažnjavanje nezadovoljnih Jevreja" 694. godine nove ere, a u pratećem delu portugalskog izdanja: "ustanak naroda protiv Jevreja" 1506. godine nove ere.

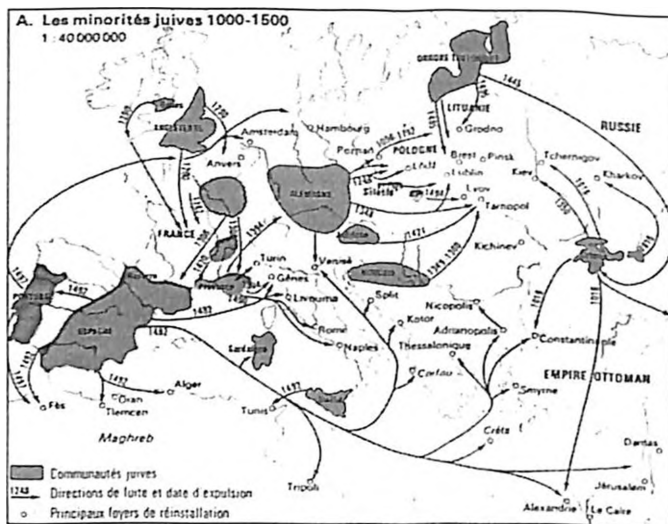
Posebna i jedinstvena, a u stvari jedina država van teritorije Palestine koja je prihvatila judaizam, tj. jevrejsku religiju, bila je država neznabožackog nomadskog naroda Hazara, lociranih u centralnoj Aziji. Oko 700. godine nove ere njihov kralj prihvata jevrejsku veru. U državu se useljavaju Jevreji iz Vizantije, sklanjajući se od vizantijskih progona. Višestruki ruski nasrtaji velika su pretnja i, konačno, od XIV veka nove ere, udruženi s Vizantijcima, razaraju hazarsku državu, a izgonjen narod nestaje.

Drugi poznati primer je himjazitski kralj Dhu Nuvas u Jemenu, južna Arabija, koji je prihvatio judaizam. Za razliku od hazarskih kraljeva, on nije zaveo judaizam kao državnu religiju. Ali judaizam, odnosno Mojsijeva vera, široko se rasprostranila u VI veku nove ere u tom kraljevstvu, a njihovi potomci prihvativši tu veru, zadržali su je do naših dana.

Na slikama koje slede su i putevi raspršenja Jevreja, turska vlast nad Palestinom i hazarska država (Slike 11, 12, 13).

Zanimljivo je da se mape puteva Jevreja i mesta njihovog boravka u zemlji – ma van Palestine izrazito retko pojavljuju u istorijskim atlasima. Razumljivo, izuzetak su atlas koji obrađuju jevrejsku istoriju. Ova mapa, odnosno reprodukcija koja je gore prikazana, potiče iz atlasa poreklom iz Belgije. Vrlo retka u stranim, ovakva i mape slične tematike česte su, upravo nezaobilazne, u jevrejskim publikacijama, jer odražavaju neprekidnost u trajanju tog naroda, koja se nastavlja u "galutu" na zapadu. No, iako to na mapama nije prikazano, Jevreji su, makar malim delom, bili prisutni uvek na tlu Palestine. Tako su se prognanici iz Španije s kraja XV veka u znatnom broju vratili na staro tlo. Pravo i organizovano vraćanje u "zemlju otaca" počinje 1881. godine. Veliki podstrek za povratak bila je tzv. Balfurova deklaracija iz 1917. godine o stvaranju "nacionalnog ognjišta" u Palestini za Jevreje.

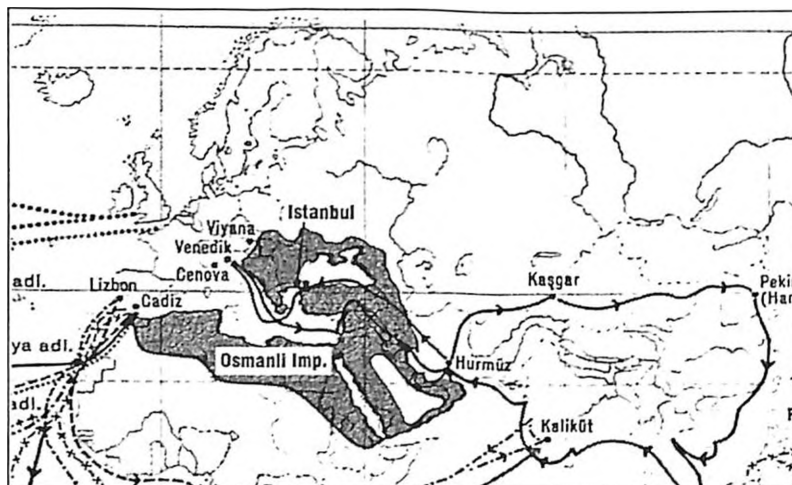
9) *Atlas de Historia de Espana*, Editorial Teide, Barcelona 1986; *Atlas de Historia de Portugal*, Edicoes Asa, Lisboa 1987.

Slika 11. Galut

Slika 12. Hazarska država

Slika 13. Turska vlast

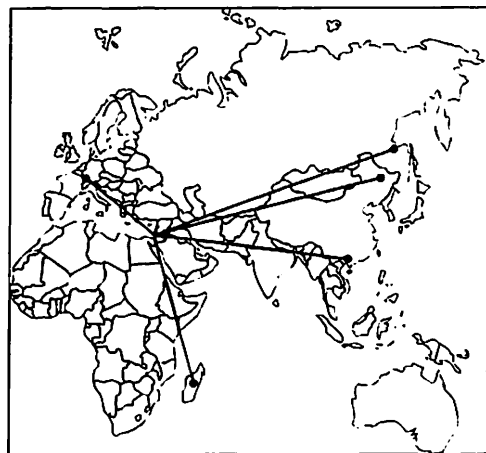
Pregledom jevrejskih istorijskih atalasa može se ustanoviti da je kroz dugi srednji vek, pa i u novom dobu, bilo vrlo specifičnih antijevrejskih metoda (poznatiji je naziv antisemitizam, iako je smisao te reči neadekvatan, pošto Jevreji nisu jedini Semiti, ali su jedini bili izloženi antisemitizmu). Poneke od njih smo naveli, ovde dodajemo samo GETA, posebne delove grada u kojima su jedino izdvojeni smeli da žive Jevreji (izraz potiče iz Venecije iz 1516. godine); zabrane naseljavanja u velikom broju evropskih i vanevropskih zemalja, uskraćivanje građanskih prava (što prva prekida Francuska revolucija 1789. izjednačavajući Jevreje sa ostalim građanima); spaljivanje religioznih knjiga (posebno *Talmuda*); prisilna pokrštavanja, a da pogrome i istrebljenja ne spominjemo ponovo. Neverovatno je malo ostalih atalasa koji su uvrstili te podatke u svoje mape.

Britanski mandat trajao je relativno kratko. Na svim mapama je prikazan na istovetan način u vidu Palestine, najčešće ocrtane ružičastom bojom (klasično obeležavanje Britanije i njenih poseda) sa oznakom: britanski mandat. Paralelno s tim, široko na svetskoj sceni gde su bili naseljeni Jevreji jača *cionistički pokret*, sa glavnim ciljevima iseljavanja u Palestinu, stvaranja jevrejskih naselja i preduslova za obnovu države u Palestini.

Dvadeseti vek uneo je neke nove oblike i antisemitizma i načina za "rešavanje jevrejskog problema". Prvi takav pokušaj bio je stvaranje *Autonomne oblasti Biro-bidžan*, na krajnjem istoku Sovjetskog Saveza, u Sibiru. Na ovoj teritoriji trebalo je naseliti Jevreje iz SSSR-a i "dati" im "njihovu vlastitu" ravnopravnu administrativnu vlast. Ovaj projekat je ubrzo nakon pokušaja propao. Drugi slučaj odnosi se na prvobitno "rešavanje jevrejskog pitanja" koje su imali u vidu glavari nacističke Nemačke. Po tome planu sve Jevreje iz Nemačke i okupiranih zemalja trebalo je naseliti na Madagaskaru. Ovaj plan su nacisti sami odbacili i zamenili su ga tzv. "konačnim rešenjem", koje je rezultiralo koncentracionim logorima i krematorijumima. Pored ovoga, poznati su i predlozi Japana (za vreme II svetskog rata) da Jevreje nasele u Mandžuriji i, konačno, predlog Ho Ši Mina da Jevreje prihvati Vijetnam.

Slik 14. Ustanak u varšavskom getu

Slik 15. Pet rešenja jevrejskog pitanja

Dodajmo, bez komentara, poslednji predlog: "Libijski vođa Moamer El Gadafi dao je izjavu za štampu u kojoj odlučno traži da svi Jevreji iz Izraela napuste zemlju, jer im inače pretili neizbežno uništenje. Gadafi je dao tu izjavu septembra 1989. u improvizovanom jednočasovnom govoru na IX samitu nesvrstanih. On je predložio da Jevreji budu iseljeni u Alzas i Lorenu, objašnjavajući da je to "ionako ničija zemlja, oko koje je vođeno nekoliko ratova". Gadafi je opširno elaborirao svoj predlog poričući Jevrejima bilo kakvo pravo naseljavanja u Izraelu. (Ovaj navod potiče iz štampe.)

Jevreji su pred nasrtajem u nacističkoj Nemačkoj i tokom Drugog svetskog rata pokušali i sami da pronađu rešenje za svoju egzistenciju, prvenstveno napuštanjem i bežanjem iz fašističkih zemalja u demokratske zemlje i u Palestinu. Iseljenje u Palestinu je, međutim, bilo ograničeno kvotom useljeničkih dozvola

Slika 16. Konclogori u Evropi

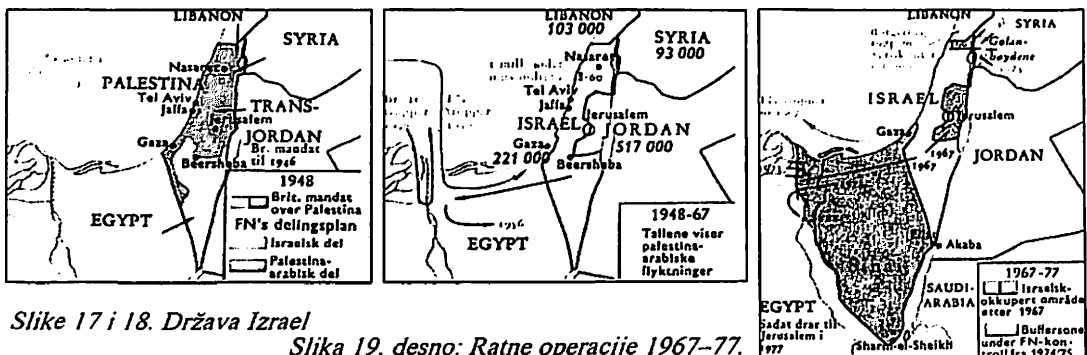
britanskog mandatora. Zapaženo je bilo i vojno učešće Jevreja u britanskoj, sovjetskoj i drugim armijama, kao i u pokretu otpora u Jugoslaviji, Francuskoj, Poljskoj itd. Za Poljsku je simptomatično da se otpor Jevreja prikazuje na mapi samo u atlasu namenjenom inostranstvu (*The Historical Atlas of Poland*), ali ne i u velikom atlasu na poljskom jeziku (*Atlas historyczny swiata*, 1986).

Na priloženim mapama su geografsko predstavljane "rešenja" jevrejskog pitanja u relaciji prema državi Izrael; raspored koncentracionih logora u Evropi u vreme Drugog svetskog rata i prikaz jevrejskog otpora u varšavskom getu (Slike 14, 15, 16).

Pravo i stvarno rešenje bilo je na pomolu 1948. godine proglašenjem države Izrael. OUN je usvojila rešenje o podeli Palestine na dva dela, jevrejski i arapski.

Međutim, Arapi su, kao što je poznato, odbili da prihvate rezoluciju OUN. Njihovo neprihvatanje rezultiralo je ratom "za bacanje Jevreja u more". Za ovim, usledili su i drugi ratovi u Palestini i okolnim zemljama.

Zanimljivo je da su ratovi u bliskoistočnom regionu najzastupljeniji na mapama u istorijskim atlasima. U većem broju atlasa prikazane su čak i pojedinačne faze i povremena ratna dejstva. Evo primera za ilustraciju ovog izobilja prikaza (Slike 17, 18, 19):

Slika 17 i 18. Država Izrael

Slika 19, desno: Ratne operacije 1967-77.

Jevrejsko-arapski odnosi kroz susedski život nisu uvek bili neprijateljski i ratni. Ako zanemarimo Muhamedove akcije (o kojima je već bilo reči), konstatovaćemo da je arapsko-jevrejski odnos u Španiji prolazio i kroz negativne, ali i prihvatljive faze. Kasnije, u mnogim afro-azijskim državama, pored pogroma bilo je i dužih perioda snošljive koegzistencije, čega i danas ima u nekim muslimanskim zemljama. Slučaj s Jemenom je već spomenut. Državni sporovi praćeni "antisemitizmom" dostižu klimaks nakon stvaranja države Izrael. Filip

Hiti, poznati historičar iz USA, arapskog porekla, u delu *Istorija Arapa*, navodi vrlo određene doprinose Jevreja arapskoj kulturi, privredi, obrazovanju itd. On čak kroz poglavlja svog obimnog dela i pojedinačno navodi koje su to oblasti, dela i ličnosti. Spomenimo samo neke: "...za prenos severnog voća (šipak, jabuke, kajsije, lubenice, šećerna trska...) treba zahvaliti Jevrejima i Nabatejcima; ili, skoro sve historijske priče u *Kuranu* imaju svoje paralele u *Bibliji*..."

"Kuran pokazuje više paralelizma sa prvih pet knjiga Starog Zavjeta nego i s jednim drugim dijelom Biblije... pošto Arabljani nisu znali grčki, u prvo vrijeme bili su ovisni o prevodima, koje su za njih vršili njihovi podanici Jevreji..." (Izgleda da je prevodilački udeo bio velik, jer se o njemu govori na raznim mestima u knjizi još nekoliko puta).

Egipatska medicina bila je uglavnom u rukama Jevreja... "egipatski pionir škole 'duhovne ljekarije', lični liječnik Salama-al-Dina porijeklom je Jevrejin"; o uticaju filozofa takođe se govori više puta, a i o nekim drugim ličnostima u nauci, sve u svemu, zaista podrobno i iznad svega objektivno, međutim, pojam "Izrael" spominje se na 679 stranica knjige ukupno dva puta: povodom preseljenja jemenskih Jevreja u Izrael i usputno, u jednoj rečenici između dva tirea: "...koji je posle završio u stvaranju Izraela." Ovo navodimo samo kao ilustraciju osporavanja. Taj metod, primenjen i u ovom izvanredno dokumentovanom i iscrpnom delu, u kojem se nalazi i ova rečenica: "Geografski su Hebreji bili najbliži susjedi Arabljana, a rasno im najrodniji", biće zastupljen u velikom broju arapskih stavova prema Jevrejima i Izraelu.

Razni pokušaji deobe Palestine bili su neka vrsta specijalnosti mnogih međunarodnih, mandatnih, stranačkih i sl. foruma i komisija, naročito između dva svetska rata. Razumljivo, razvoj političkih događaja, novonastale konstelacije i drugi sociopolitički faktori učinili su ih nereálnim i bespredmetnim.

Zanimljivo i svakako ne beznačajno je to da autor ovog rada nije uspeo da pronade zvaničnu mapu države, teritorijalnih pretenzija ili neki drugi legitimni prikaz arapsko-palestinskih aspiracija. Ali, u većem broju slučajeva nalazio je osporavanja ili negaciju jevrejskih prava na svoju teritoriju. Pri ovome se ne misli samo na verbalna osporavanja i negiranja, na šta je na prethodnim stranicama već, u nekoliko slučajeva, ukazano, nego na neprikazivanje države zvanično priznate od OUN.

Dva (raspoloživa) historijska atlasa publikovana u Turskoj zaključuju prikazivanje bliskoistočnog regiona s 1914. odnosno 1920. godinom, iako su izdata oba 1987. godine. Drastičnija je situacija s iranskim prikazom tog regiona, takođe iz 1987. godine. Na toj mapi država Izrael nije prikazana, već je na tom mestu naznačena Palestina i El Kuds (arapski naziv za Jerusalim), iako je država Izrael na tom prostoru već postojala punih 39 godina.

Zaključimo ovaj kartografski deo teksta još jednom ilustrativnom mapom, koja će prikazati državu Izrael i njeno geopolitičko okruženje (Slika 20).

Izrael je lociran u jednu "političku kotlinu" neravnomernog oblika. Države koje ga okružuju su i sa vrlo bogatim i vrlo siromašnim zajednicama, sve su povezane jednom religijom i idejom – islamom (iako sa regionalnim razlikama), u svima je nivo društvene demokratije ograničen snažnim religijskim normama i u svim tim državama je stepen tolerancije prema "inovercima" znatno ispod standardnog nivoa, a time je i prožimanje međusobnih uticaja umanjeno i sputano. Odbambeno–zaštitni refleks je visok i selektivan. Politički putevi većine od tih

Slika 23. Okruženje Izraela

država su još pod presijom bivših kolonizatora i puta ka nacionalnoj afirmaciji ili ka oblikovanju jedinstvene arapske nacije. Sve to izaziva otpor prema tzv. "stranom telu" i to "stranom telu" probuđenih aspiracija i demokratskih propulzija. Pretnja tog demokratskog izazova je "zlokobna" po ustaljene odnose vlasti, hijerarhije i društvenih odnosa. Jedan primer: "Posle pokolja Arapa u Sabri i Šatili na ulicama Tel Aviva u znak protesta manifestovalo je 350.000 Jevreja, a da se ni u jednoj arapskoj prestonici niko s mesta nije pomakao. Arapima svakako nije nedostajao osećaj solidarnosti sa stradalnicima u Libanu, nego osnovni refleksi slobodnih ljudi – izići na ulicu i iskazati svoje raspoloženje. A u Izraelu kao pluralistički ustrojenoj, slobodnoj zemlji, našlo se 350.000 Jevreja da demonstrira zbog zločina počinjenog nad Arapima." Potpisnik ovog teksta je Manzuki dr Monsef, funkcioner tuniske lige za ljudska prava.

Smemo da poverujemo da pretnja jednog drukčijeg primera društvenih odnosa ugrožava i neke kraljeve i kalife i muftije. Zato je, nažalost, put do mira verovatno još dalek.

Istorijski atlas i mape sigurno nisu sami dovoljni da sveobuhvatno prezentiraju celu oblast života i odnosa bilo jednog, bilo više naroda, međutim, oni mogu da budu izvanredan indikator za shvatanje tih odnosa, pa i istorijskih i psiholoških spona i razdora koje prate i prikazuju. Poseban značaj dobijaju kada služe obrazovnoj i informativnoj sferi. Tada je njihov uticaj i snažan i usmeravajući. Naročito je njihovo dejstvo izraženo kada se upotrebe u propagandne svrhe. Početni koraci u tom pravcu pripadaju katoličkoj crkvi i vezani su za mape. Ukratko je to u ovom radu već prikazano. Kasnije, ulogu korisnika mapa i atlasa u političke svrhe preuzimaju države i slične institucije. Istorijski atlas se pojavljuju u razvijenom srednjem veku kada su stručni razvoj i spoznavanje sveta u kome živimo sazreli, ali ne i raspodela i preraspodela tog sveta. U atlasu je društvo, ili država, videlo svoju sliku, a svako je želeo da njegova slika bude lepa, značajna, uspešna, uglavnom bolja od tuđe. A različite

slike istih događaja postaju velika slabost istorijskih atlasa. Političke tendencije koje su posledica otvorenih zahteva vlasti, npr. u totalitarnim sistemima, bile su vrlo efikasno sredstvo kojim se manipuliralo, naročito u vreme rata. Znatno kasnije, pogled na te mape izaziva podsmeh, ali u dobro tempiranom trenutku one su svoju funkciju obavile. Dok pisana reč može da varira i da pojača i ublaži sadržaj, dotle mapa svojim crtežom, grafikom i znacima, ukratko, nefleksibilnošću, stoji "nepokolebljivo" i kruto. Međutim, šta je ta slika mape rekla zavisi od psihičke konstelacije konzumenta. Njegova prethodna usmerenost i stepen znanja odlučuju šta će videti. S druge strane, šta ko prikaže ili izostavi govori mnogo o identitetu prikazivača. Ipak, i svojim prednostima i manjkavostima istorijski atlas i mape omogućuju nam da bolje sagledamo sebe i svet oko sebe u svojim neprekidnim promenama. Šta će biti sutra, ne znamo. Još juče je skoro ceo arapski svet tvrdio da Palestina pripada samo palestinskim Arapima, da Kuvajt pripada Kuvajćanima, da će pola Izraela biti sprženo, a drugi deo Arapa nas uverava da je Kuvajt devetnaesta provincija Iraka, da će Irak preseliti Arape iz Palestine u Kuvajt, i da se na osnovu toga pristupi rešavanju izraelsko-arapskog problema. Kakve će ko želje ispisati u istorijske atlase, možemo da zamislamo, a šta će stvarnost ispisati moći ćemo da vidimo. No jedno je izvesno: s Jevrejima svet je bio drukčiji, a da ih nije bilo, i svet bi bio drukčiji.

BIBLIOGRAFIJA

Ovde su navedeni samo korišćeni atlas i, jer su oni najbitniji za sadržaj rada, dok je ostala literatura uglavnom citirana u tekstu.

1. *Kiepert's Atlas Antiquus*, Weimar 1884.
2. *Kiepert's Handatlas*, Berlin 1860.
3. *A. Stieler's Handatlas*, Gotha 1866.
4. *R. Bos' Schoolatlas*, Groningen 1909.
5. *Schoolatlas der Geschiedenis*, Groningen 1923.
6. *Törtenelemi Atlasz*, Budapest 1932.
7. *Историјску атлас*, Београд 1934.
8. *Grote Historische Schoolatlas*, Zwolle 1941.
9. *Der Grossasiatischer-Amer*, Raum, Wien 1944.
10. *Istorikos Atlas*, Atina 1948.
11. *Historical Atlas*, New York 1953.
12. *Atlas Sedjarah*, Indonezija 1956.
13. *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, Berlin 1963.
14. *Vermaseren Atlas*, Noordhoff 1968.
15. *Školski istorijski atlas*, Beograd 1980.
16. *Neos Istorikos*, Atina 1981.
17. *Cartes G. Anciennes*, Paris 1981.
18. *Atlas zur Geschichte*, Leipzig 1981.
19. *The Times Concise Atlas*, London 1982.
20. *Atlas of Recent History*, Middlesex 1982.
21. *Atlas Historique*, Paris 1983.
22. *Atlas Historique*, Bruxelles 1984.
23. *Strategic Atlas*, Middlesex 1986.

24. *Atlante Storico*, Novara 1986.
25. *The Historical Atlas of Poland*, Warszawa 1986.
26. *Atlas historyczny swiata*, Warszawa 1986.
27. *Атлас на блѣзарска историја*, Софија 1986.
28. *Maly atlas historyczny*, Warszawa 1986.
29. *Atlas de Storico Illustrato*, Milano 1986.
30. *Povijesni atlas*, Zagreb 1986.
31. *Povijesni atlas*, Sarajevo 1986.
32. *Атлас историји древнова мира*, Москва 1986.
33. *Атлас историји средних веков*, Москва 1986.
34. *Атлас новој историји*, Москва 1986.
35. *Historischer Weltatlas*, Berlin 1986.
36. *Atlas H. Espana*, Barcelona 1986.
37. *Atlas H. Illustre*, Paris 1986.
38. *"The Times" Atlas svjetske povijesti*, Ljubljana 1986.
39. *Atlas H. Portugal*, Lisboa 1987.
40. *Atlas Till Historien*, Stockholm 1987.
41. *Atlas de H. Universal*, Barceona 1987.
42. *Genel Tarih atlası*, Istanbul 1987.
43. *Атлас новејшеј историји*, Москва 1987.
44. *Tarih atlas*, Istanbul 1987.
45. *Atlas of Medieval H*, Middlesex 1987.
46. *Atlas Historique*, Paris 1987.
47. *Atlas of African History*, Middlesex 1988.
48. *Atlas of Ancient History*, Middlesex 1989.
49. *Atlas zur Weltgeschichte*, Munchen 1989.
50. *Atlas of World History*, Chicago 1989.
51. *Der Grosse Bildatlas*, Stuttgart 1989.
52. *Sch. Atlas zur Geschichte des Altertums*, (1930, ?)
53. *Atlas of The Bible*, London 1987.
54. *Atlas of The Bible Lands*, New Jersey 1984.
55. *Cartas Bible History Atlas*, Jerusalem 1982.
56. *Jewish History Atlas*, Jerusalem 1986.

1990.

(Odlomci)